บทวิพากษ์ปรัชญาภควัทคีตา
A Critique of the Philosophy of the Bhagavadgita

วัชระ งามจิตรเจริญ

Watchara Ngamchitcharoen

บทคัดย่อ

ปรัชญาภควัทคีตาคือปรัชญาฮินดูที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ภควัทคีตา ซึ่งได้รับการยอมรับว่าเป็นคัมภีร์สำคัญมากเล่มหนึ่งของปรัชญาฮินดู บทความนี้ต้องการจะศึกษาสาระสำคัญของปรัชญาภควัทคีตาในเชิงวิพากษ์ ซึ่งผลของการศึกษาพบว่า ปรัชญาภควัทคีตาได้กล่าวถึงคำสอนสำคัญของปรัชญาฮินดูไว้หลายอย่าง เช่น พรหมัน อาตมัน และโยคะ แต่ก็มีปัญหาหลายอย่างในปรัชญาภควัทคีตา เช่น พรหมันที่แต่เดิมเป็นอิสระอยู่แล้วทำไมจึงมาติดอยู่ในสังสาระได้

Abstract

The philosophy of the Bhagavatgita is a Hindu philosophy found in the Bhagavadgita, a well-known sacred text of Hindu philosophies. The main purpose of this article is placed on a critical study of its essence. From the study, there are many important doctrines of Hindu philosophies mentioned in the Bhagavadgita, along with philosophical problems. For example, why does Brahman who is free at the beginning come to be bound to samsara, the circle of life and suffering ?

บทนำ

ปรัชญาภควัทคีตาคือปรัชญาหรือคำสอนที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ภควัทคีตาซึ่งเป็นคัมภีร์สำคัญเล่มหนึ่งของปรัชญาฮินดู ในบทความนี้ผู้เขียนจะนำเนื้อหาสำคัญของปรัชญาภควัทคีตามาศึกษาในเชิงวิพากษ์เพื่อให้เห็นสาระสำคัญและให้ข้อสังเกตหรือข้อคิดเห็นประกอบด้วยเพื่อเป็นแนวทางการศึกษาค้นคว้าต่อไป

ในการศึกษาวิเคราะห์เนื้อหาในคัมภีร์ภควัทคีตาครั้งนี้ ผู้เขียนใช้คัมภีร์ภควัทคีตาฉบับแปลเป็นไทยของแสง มนวิทูร ซึ่งใช้ชื่อหนังสือเล่มนี้ว่า "ศรีมัทภควัทคีตา" เป็นหลัก เพราะเป็นฉบับที่แปลจากต้นฉบับภาษาสันสกฤต และผู้แปลก็เป็นปราชญ์ทางภาษาสันสกฤตที่ได้รับการยอมรับโดยทั่วไป จึงเป็นฉบับที่มีความน่าเชื่อถือในด้านความถูกต้องของเนื้อหา แต่ได้สอบทานกับฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษของราธกฤษณันด้วย

ความเป็นมาของภควัทคีตา

ภควัทคีตาเป็นคัมภีร์สำคัญเล่มหนึ่งของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มีชื่อเรียกกันหลายอย่างคือ "ภควัทคีตา" "ศรีมัทภควัทคีตา" และ "คีตา" แต่ในวรรณกรรมสันสกฤตปรากฏแต่ชื่อ "ภควัทคีตา" และ "คีตา" (Muller 1990, 2) ในบทความนี้ผู้เขียนขอเรียกสั้น ๆ ว่า "คีตา" นอกจากนั้น เกี่ยวกับความเป็นมาของคัมภีร์เล่มนี้ยังมีปัญหาหลายอย่างที่ยังถกเถียงกันอยู่ กล่าวคือ มีปัญหาว่าภควัทคีตาเป็นส่วนหนึ่งของมหาภารตะแต่เดิมหรือเพิ่งเพิ่มเข้ามาในภายหลัง ใครกันแน่เป็นผู้แต่ง แต่โดยทั่วไปถือว่าเป็นงานของผู้แต่งมหาภารตะคือ กฤษณะไทวปายนวยาส ซึ่งผู้เขียนขอเรียกว่า "วยาสะ" และอีกปัญหาก็คือแต่งขึ้นเมื่อใด บางมติเห็นว่า แต่งขึ้นราวศตวรรษที่ 5 ก่อนคริสตกาล แต่ได้รับการปรับแก้เรื่อยมาหลายครั้ง (Radhakrishnan 1971, 14) ซึ่งถ้าจริงก็จะห่างจากสงครามมหาภารตะที่คาดว่าเกิดขึ้นราว 1,000 ถึง 1,500 ปี ก่อนคริสตกาล และน่าจะแต่งขึ้นภายหลังคัมภีร์มหาภารตะตามที่เชื่อกันว่าแต่งโดยท่านวยาสะซึ่งอยู่ในเหตุการณ์ครั้งนั้น

ตามโครงสร้างของเนื้อหา คีตาเป็นตอนหนึ่งของภีษมบรรพ์ (ภีษมปัรวัน) ของมหาภารตะอันเป็นมหากาพย์ของอินเดีย เรียกว่าภควัทคีตาบรรพ์ (ภควัทคีตาปัรวัน) ประกอบด้วยเนื้อหา 18 อัธยายหรือ 18 บท แต่ละบทประกอบด้วยโศลกจำนวนต่างกันไปนับได้เป็นข้อ ๆ ดังจะกล่าวถึงข้างหน้า เนื้อหาของคีตาได้มาจากการรวบรวมเอาเนื้อหาในคัมภีร์อุปนิษัทมาไว้ด้วยกัน บางตอนมีเนื้อหาตรงกับในคัมภีร์อุปนิษัทบางคัมภีร์ เช่น บท 2 ข้อ 19 ตรงกับเนื้อหาในกโฐปนิษัท บท 1 ตอน 2 ข้อ 19

เนื้อเรื่องย่อของภควัทคีตา

เนื้อเรื่องในคีตากล่าวถึงเหตุการณ์และการสนทนาระหว่างพระกฤษณะกับอรชุนซึ่งสัญชัยผู้เป็นเสนาบดีหรือรัฐมนตรีของทุรโยธนเล่าให้ท้าวธฤตราษฎรซึ่งตาบอดและเป็นบิดาของท้าวทุรโยธนฟังโดยสัญชัยสามารถเห็นและได้ยินคำสนทนาที่เกิดในสนามรบที่อยู่ห่างไกลได้ด้วยทิพจักษุและทิพโสตที่ได้รับจากท่านวยาสะ เนื้อหาสำคัญของคีตากล่าวถึงการที่อรชุนซึ่งเป็นพวกปาณฑพ (ปาณฑวะ) ท้อใจไม่อยากทำสงครามกับพวกเการพ (เการวะ) ที่เป็นญาติของตน เพราะกลัวทำลายกุลธรรม (หน้าที่อันบุคคลพึงกระทำต่อญาติในตระกูล) อันเป็นบาปที่จะทำให้ตกนรกได้ทำให้พระกฤษณะซึ่งเป็นนายสารถีแต่ที่แท้คือพระวิษณุหรือพระนารายณ์ซึ่งเป็นอันเดียวกับพรหมันหรือพระเป็นเจ้าต้องมาสอนเพื่อให้ทำสงครามตามหน้าที่ของกษัตริย์ ในการสอนนี้พระกฤษณะได้กล่าวถึงความจริงเกี่ยวกับโลก มนุษย์ อาตมัน พรหมัน โมกษะ และโยคะหรือมรรค ทั้งนี้เพื่อชี้ให้เห็นว่า กษัตริยธรรม (หน้าที่ของกษัตริย์) สำคัญกว่ากุลธรรม เมื่อสองอย่างนี้ขัดกันก็ต้องเลือกอย่างแรก และนอกจากนั้น การฆ่ามนุษย์ที่จริงก็ไม่ใช่การฆ่า เพราะอาตมันของมนุษย์ไม่มีใครฆ่าได้ อีกทั้งเป็นธรรมดาของชะตากำหนด (fate) ของสัตว์ที่เกิดในสังสาระซึ่งต้องเป็นไปตามยุคต่าง ๆ มีกลียุค เป็นต้น หมายความว่า คนที่จะถูกฆ่าก็คือคนที่ตายอยู่แล้ว ดังนั้น การทำหน้าที่ของกษัตริย์จึงเป็นการกระทำที่ดี หากถูกฆ่าก็จะไปสวรรค์ ยิ่งไปกว่านั้น ถ้าทำโดยไม่หวังผลคือเป็นการกระทำที่เรียกว่า "นิษกามกรรม" หรือการกระทำตามหลักกรรมโยคะ ชญาณโยคะ และภักติโยคะก็จะทำให้ไม่ต้องเกิดอีก คือบรรลุโมกษะนั่นเอง

เนื้อหาสำคัญในภควัทคีตา 18 บท

ในภควัทคีตา 18 อัธยายหรือบท มีเนื้อหาสำคัญอยู่มากมาย ในที่นี้ จะขอเลือกนำมาแสดงไว้พอสังเขป โดยผู้เขียนจะให้ข้อสังเกตเพิ่มเติมในบางบท เพื่อให้เหมาะกับเนื้อที่ของบทความนี้ดังต่อไปนี้

1. **อรชุนวิษาทโยค** ความท้อถอยของอรชุน มี 47 ข้อ

เมื่อกองทัพเผชิญหน้าในสงคราม อรชุนเห็นฝ่ายตรงข้ามล้วนแต่เป็นญาติและมิตรจึงเกิดเศร้าหดหู่ไม่อยากรบ เพราะต้องฆ่าญาติของตน ซึ่งอรชุนเข้าใจว่าเป็นบาปเนื่องจากเป็นการทำลายตระกูลอันจะทำให้กุลธรรมเสื่อมไปด้วย และเมื่อกุลธรรม (ราธกฤษณันอธิบายว่าหมายถึงกฎ) เสื่อม ก็จะเกิดอธรรมคือความไม่ดีงามแก่ญาติ คือ สตรีจะเสียหายทำให้เกิดวรรณสังกร (การเสียวรรณะเพราะสตรีไปแต่งงานกับบุรุษวรรณะต่ำกว่า) ที่จะทำให้ผู้ทำลายตระกูลและคนในตระกูลตกนรก เพราะบรรพบุรุษไม่สามารถได้รับอาหารที่ทำบุญไปให้อันเนื่องมาจากวรรณสังกร

2. **สางขยะโยค** หลักรู้ มี 72 ข้อ

อรชุนไม่รู้ว่าควรทำอย่างไร ไม่รู้จะเลือกทำหน้าที่ใดระหว่างหน้าที่ของกษัตริย์ที่ต้องรบกับหน้าที่ของญาติที่ต้องรักษากุลธรรม พระกฤษณะจึงสอนให้รู้ว่า ที่จริง ไม่มีใครตาย เพราะชีวาตมันในร่างกายไม่มีใครฆ่าได้ เป็นสิ่งเที่ยงแท้ไม่พินาศ อยู่เหนือการพิสูจน์ และสิ่งที่ตายแล้วก็ต้องเกิดอีก จึงไม่ควรเศร้าโศกถึงสัตว์มีชีวิตใด ๆ ให้ถือหน้าที่กษัตริย์ที่ต้องทำสงครามที่เป็นธรรม ซึ่งถ้าไม่ทำจะเป็นการละเลยหน้าที่และเกียรติยศอันเป็นความชั่วช้า และหากถูกฆ่าในสงครามก็จะได้เสวยสวรรค์ ให้วางตัวคงที่ในสุขทุกข์ ลาภและเสื่อมลาภ ความชนะและความแพ้ แล้วจะไม่บาป นี่คือ “สางขยะ” (หลักรู้หรือทฤษฎี)

ส่วน “โยคะ” (หลักปฏิบัติ) จะทำให้พ้นจากเครื่องผูกของกรรม คือไม่หลงติดกาม ไม่ปรารถนาผลอันใด เป็นอิสระจากสิ่งทั้งปวง ไม่ติดทวันทวธรรม (สิ่งที่เป็นคู่กัน) มีสุขและทุกข์ เป็นต้น ทำเฉพาะงาน (หน้าที่) ของตนเท่านั้น เมื่อละความดีและความชั่วรวมทั้งผลกรรมได้ จะได้ไม่ต้องเกิดในสังสาระอีก ผู้ที่ละกามได้และพอใจในพรหมันหรืออาตมันเช่นนี้เรียกว่า สถิตปรัชญา (ผู้มีปัญญาตั้งมั่น)

บทนี้กล่าวถึงสางขยะและโยคะซึ่งอาจหมายถึงปรัชญาสางขยะและปรัชญาโยคะก็ได้ เพราะมีจุดเน้นเหมือนกันคือปรัชญาสางขยะเน้นทฤษฎี ส่วนปรัชญาโยคะเน้นการปฏิบัติเหมือนที่กล่าวในที่นี้ แต่อาจมองว่าเป็นคนละอย่างก็ได้ เพราะปรัชญาสางขยะถือว่ามีความเป็นจริงแท้อยู่ 2 อย่างคือปุรุษะกับประกฤติซึ่งมีลักษณะเป็นทวินิยม (dualism) ในขณะที่คีตาเชื่อว่ามีพรหมันเพียงอย่างเดียว ซึ่งเป็นเอกนิยม (monism) ซึ่งคงเป็นเรื่องที่ตัดสินให้แน่ชัดไม่ได้ อย่างไรก็ตาม ประเด็นสำคัญของบทนี้คือการชี้ให้เห็นแนวปฏิบัติ 2 อย่างคือ ชญาณโยคะที่เน้นความรู้หรือสางขยะ และกรรมโยคะที่เน้นการทำหรือการปฏิบัติ ซึ่งในบทต่อ ๆ ไปจะชี้ให้เห็นว่าทั้งสองอย่างนี้แยกขาดจากกันไม่ได้รวมทั้งภักติโยคะด้วย

3. กรรมโยคะ หลักปฏิบัติ มี 43 ข้อ

ปฏิปทาหรือวิธีปฏิบัติมี 2 อย่าง คือชญาณโยคะหรือปฏิปทาในรูปของความรู้ (ที่แท้) ของพวกสางขยะ และกรรมโยคะหรือปฏิปทาของพวกโยคีในรูปของการกระทำ อย่างไรก็ตาม เราต้องทำหลักปฏิบัติหรือกรรมโยคะ เพราะคนไม่ได้หลุดพ้นเพียงเพราะไม่ทำหรือการละการทำ (ตามแนวชญาณโยคะ) อย่างเดียว ทุกคนต้องมีการกระทำบางอย่างตลอดเวลาเนื่องจากถูกคุณ (องค์ประกอบ) ของประกฤติบังคับ ผู้ที่ทำโดยไม่หวังผล (ตามหลักปฏิบัติ) ยิ่งใหญ่กว่าผู้ที่ยังติดกับอารมณ์อยู่ (ยังหวังผล)

4. ญาณกรรมสันยาสโยค หลักรู้ หลักกรรม และหลักสละ มี 42 ข้อ

ความจริงเหล่านี้พระกฤษณะบอกแก่พระอาทิตย์ (วิวัสวาน) พระอาทิตย์บอกแก่พระมนู พระมนูบอกแก่ท้าวอิษวากุ และบอกต่อกันเรื่อยมาจนถึงราชฤาษีทั้งหลาย แต่เสื่อมไปเพราะเวลาผ่านไปนาน นอกจากนั้น พระกฤษณะเกิดมาหลายครั้งแล้ว (ความหมายของ “เกิด” ในที่นี้มีนัยพิเศษเพราะพรหมันหรือพระวิษณุไม่เกิดไม่ตาย และเกี่ยวกับการ “อวตาร” ของพระวิษณุ) รวมทั้งอรชุน แต่อรชุนไม่รู้การเกิดเหล่านั้น ผู้รู้จักการเกิดและกรรมของพระกฤษณะหรือพรหมัน ย่อมละร่างกายและการเกิดต่อไป ทั้งดำรงอยู่ในพระกฤษณะ

อนึ่ง พระกฤษณะเป็นผู้สร้างวรรณะ 4 แต่ไม่ใช่ผู้ทำ กรรมไม่แปดเปื้อนพระองค์ เพราะการทำโดยไม่หวังผลเท่ากับไม่ได้ทำ (หรืออาจมองได้อีกอย่างว่า ในการสร้างวรรณะ ประกฤติของพรหมันเป็นผู้สร้าง พรหมันคือพระกฤษณะในเรื่องนี้จึงเท่ากับไม่ได้ทำเอง) และยัญวิธีมีหลายอย่าง แต่ยัญที่ทำด้วยหลักรู้ประเสริฐกว่ายัญที่ทำด้วยทรัพย์ เพราะมนุษย์จักข้ามสมุทรแห่งบาปทั้งปวงได้ก็ด้วยเรือคือหลักรู้เท่านั้นไฟคือญาณย่อมเผากรรมทั้งปวง ผู้มีสมาธิจะประสบญาณนั้นในพรหมัน ผู้มุ่งเฉพาะพรหมัน มีอินทรีย์สำรวม ย่อมได้ญาณ เมื่อได้ญาณ ย่อมเที่ยงแท้ที่จะถึงศานติอันประเสริฐในไม่ช้า

ในตอนท้ายของบทนี้จะเห็นได้ชัดว่า ยกย่องชญาณโยคะหรือความรู้แท้จนดูเหมือนกับว่าเป็นสิ่งเดียวที่จะทำให้บรรลุโมกษะได้ แต่จะเห็นว่าไม่ใช่ เพราะมีข้อความว่าต้องสำรวมอินทรีย์และมีสมาธิซึ่งเป็นเรื่องกรรมโยคะด้วย และในบทต่อไปก็จะกล่าวถึงโยคะทั้งสองว่าแยกจากกันไม่ได้ เพราะการปฏิบัติจริงต้องอาศัยกรรมโยคะด้วย เราจึงอาจอธิบายแนวคิดนี้ได้ว่า ที่กล่าวเช่นนั้นเป็นเพียงการกล่าวถึงจุดหมายสำคัญที่จะเกิดจากการปฏิบัติ นั่นคือ เมื่อปฏิบัติรวมกันไปทั้งชญาณโยคะและกรรมโยคะท้ายสุดจะเกิดความรู้แท้ที่ทำลายกิเลสและกรรมทั้งปวงได้

5. สันยาสโยค การสละ มี 29 ข้อ

พระกฤษณะสอนว่า การสละกรรม (สันยาสะ) และการทำกรรม (โดยไม่หวังผล)หรือกรรมโยคะ ทำให้ได้โมกษะ แต่กรรมโยคะประเสริฐกว่าเพราะการสละกรรมโดยไม่มีหลักปฏิบัติจะได้รับความลำบากหรือบรรลุยาก ส่วนกรรมโยคะคือการทำโดยไม่หวังผลจะทำให้บรรลุได้ง่าย ข้อความตอนนี้พูดถึงการสละกรรมของชญาณโยคะ

ว่าเป็นรองการทำกรรมของกรรมโยคะซึ่งเราพอจะเห็นได้ว่ามีส่วนจริง เพราะในบทก่อนชี้ให้เห็นว่าเราถูกคุณบังคับให้ทำกรรม การสละกรรมจึงทำได้ยากกว่าการทำกรรมโดยไม่หวังผล และที่จริงการทำกรรมของกรรมโยคะก็รวมการสละกรรมไว้ด้วยเพราะการสละกรรมก็คือการไม่หวังผลเหมือนกับการทำกรรมของกรรมโยคะ ดังนั้นพระกฤษณะจึงสอนอีกว่า ระหว่างหลักรู้และหลักปฏิบัติ ผู้ที่ตั้งมั่นในทางใดก็ตามย่อมได้รับผลเหมือนกัน เพราะเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน นั่นคือ ผู้รู้แท้ (ตามหลักชญาณโยคะ) ทำอะไรก็ไม่ติดในสิ่งที่ทำ (ตามหลักกรรมโยคะ) และคิดว่าไม่ได้ทำ คิดแต่ว่า "อินทรีย์ทั้งหลายกำลังอยู่ในอารมณ์" เท่านั้น และผู้บำเพ็ญพรต พรากจากกามและโกรธ ข่มใจได้ รู้แจ้งพรหมัน ย่อมมีนิพพานคือพรหมในโลกนี้และโลกหน้า

ในข้อความตอนท้ายที่ยกมานี้จะเห็นว่า การปฏิบัติของคีตาคล้ายกับของพุทธศาสนาคือการฝึกจิตชำระใจจากกามและกิเลสจนได้นิพพานตั้งแต่ในขณะมีชีวิตอยู่คือในโลกนี้ได้ต่างกันที่การนิพพานในคีตากลายเป็นเรื่องของพรหมันเท่านั้น

6. ธยานโยค การเข้าฌาน มี 47 ข้อ

ผู้ที่ทำไม่หวังผล ทำตามหน้าที่ เป็นทั้งสันยาสี (ผู้สละ) และเป็นทั้งโยคี (ผู้บำเพ็ญพรต) ผู้ที่ชนะตนเองได้ย่อมมีความสงบคงที่ไม่หวั่นไหวในสุขและทุกข์ (ข้อความท่อนนี้คล้ายกับลักษณะของพระอรหันต์ที่ไม่หวั่นไหวไปตามโลกธรรมทั้งหลายมีสุขและทุกข์ เป็นต้น ตามคำสอนในพุทธศาสนา)

ผู้มีความรู้จากชญาณ (ศังกราจารย์อธิบายว่าคือความรู้ตามตำราและที่ได้รับจากอาจารย์) และจากวิชญาณ (ศังกราจารย์เห็นว่าหมายถึงประสบการณ์ตรงส่วนบุคคล) ชนะอินทรีย์ มั่นคงในสมาธิ ย่อมเห็นก้อนหินและทองคำมีสภาพเสมอกัน บุคคลนี้เรียกว่าโยคี

พระกฤษณะสอนวิธีปฏิบัติฌานว่า โยคีควรประกอบในเรื่องพรหมันให้เป็นนิตย์ หาที่สงัด นั่งทำใจให้มีอารมณ์เดียว (เหมือนสมถภาวนาของพุทธศาสนา) นั่งตัวตรง เพ่งปลายจมูก ไม่วอกแวก คุมใจให้อยู่ในพระกฤษณะ (พรหมัน) เมื่อบังคับใจได้จะบรรลุศานติคือนิพพานซึ่งตั้งอยู่ในพระกฤษณะ โยคีต้องเป็นผู้ที่มีการกิน การจงกรม การประกอบกิจ การนอนและการตื่นพอสมควรจึงจะสำเร็จ ผู้ที่ฝึกแล้ว ย่อมเห็นพรหมันในทุกสิ่ง และทุกสิ่งอยู่ในพรหมัน

นอกจากนั้น มีข้อความที่พูดถึงการบังคับใจด้วยอัภยาสะ (เทียบได้กับสมถะ) และด้วยไวราคยะ (เทียบได้กับวิปัสสนา) ซึ่งการเทียบเช่นนี้ก็มีส่วนถูก เพราะไวราคยะแปลตามศัพท์คือการสำรอกราคะคล้ายกับวิปัสสนาของพุทธศาสนา แต่ในรายละเอียดน่าจะมีความต่างกัน เพราะคีตายังเชื่อเรื่องอาตมัน-พรหมันซึ่งทำให้เป็นไปได้ที่ยังมี "ความอยาก" หรือราคะบางอย่างเกี่ยวกับการเข้าถึงพรหมันเหลืออยู่ซึ่งต่างจากวิปัสสนาที่ต้องสำรอกให้หมดไม่มีความอยากและความยึดติดใด ๆ แม้แต่ความไม่มีอัตตาก็ไม่ให้ยึด

7. **ชญาณโยคะ** หลักญาณ มี 57 ข้อ

บทนี้พูดถึงความรู้เกี่ยวกับชีวิตและความเป็นมาของโลกว่า สัตว์ทั้งหลายมีประกฤติ 2 อย่างเป็นบ่อเกิด คือ "อปรา" ได้แก่ ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ มนะ พุทธิ อหังการ และ "ปรา" อันหมายถึงสิ่งที่เป็นมูลเหตุของชีวิตและโลก ซึ่งเราอาจเทียบได้ว่าอปราก็คือองค์ประกอบที่เป็นสสารหรือรูป ส่วนปราคือองค์ประกอบฝ่ายจิตหรือนาม ประกฤติเหล่านี้เป็นของพรหมัน สิ่งทั้งหลายจึงอาศัยอยู่ในพรหมัน ไม่มีอะไรประเสริฐกว่าพรหมัน

อนึ่ง ภาวะที่เกิดจากคุณะหรือคุณ (องค์ประกอบหรือธรรมชาติที่เป็นเนื้อแท้ (intrinsic nature) ของประกฤติ) คือสัตวะ รชะ และตมะ ก็เกิดจากพรหมัน ภาวะเหล่านั้นอยู่ในพรหมัน โลกลุ่มหลงด้วยภาวะเหล่านี้ซึ่งที่จริงเป็นมายา ทำให้ไม่รู้จักอาตมันหรือพรหมัน ผู้ที่เข้าถึงพรหมันจะข้ามมายานี้ได้ ข้อความตอนนี้แสดงว่าคำว่า "มายา" ไม่ได้หมายถึงภาพลวงตาที่ไม่จริงโดยสิ้นเชิง เพราะโลกเป็นสิ่งที่พรหมันสร้างขึ้นจริง เพียงแต่เป็นมายาคือ "ไม่จริง" เมื่อเทียบกับพรหมันซึ่งเป็นสิ่งเป็นจริงสูงสุดที่เป็นที่มาของโลก ทัศนะเช่นนี้ต่างจากทัศนะของศังกราจารย์ผู้เป็นปราชญ์ที่ยิ่งใหญ่ของปรัชญาเวทานตะ เพราะศังกราจารย์เห็นว่า พรหมันไม่ได้สร้างโลกขึ้นมาจริง ๆ อย่างที่คนทั่วไปเข้าใจ แต่โลกนี้ก็ไม่ใช่ไม่มีจริง (unreal) โลกหรือเอกภพเป็นเหมือนสิ่งที่เราพบในความฝัน (Tigunait 1983, 225) ความจริงเรื่องโลกและมายาจึงเรียกว่าเป็น "อนิรวจนียะ" คือไม่อาจบรรยายได้

8. **อักษรพรหมโยค** พรหมผู้ไม่เสื่อมเสีย มี 28 ข้อ

บทนี้กล่าวถึงพรหมันว่าเป็นสิ่งที่ไม่เสื่อมเสีย (อักษรหรืออักษระแปลว่า ไม่เสื่อมไม่สิ้นไป) ส่วนภาวะของพรหมเรียกว่าอัธยาตมะ (คืออาตมันอันยิ่ง มาจากคำว่า อธิ+อาตมะ) ภาวะที่เสื่อมเสียได้เรียกว่าอธิภูต (สัตว์ทั้งหลาย) วิญญาณเรียกว่าอธิทิพ อาตมันในร่างกายคืออธิยัญ ผู้ใดเวลาตายระลึกถึงแต่พรหมันเท่านั้น ละร่างไปแล้ว ผู้นั้นย่อมบรรลุภาวะแห่งพรหมัน

บทนี้โยงเรื่องพรหมันเข้ากับเรื่องภักดีหรือภักติโยคะ (รวมทั้งโยคะอื่นด้วย) ว่า ผู้มีใจไม่หวั่นไหว ประกอบด้วยภักดี และกำลังของโยคะ (สมาธิ) ตั้งลมปราณไว้ระหว่างคิ้ว ย่อมบรรลุบรมบุรุษอันเป็นทิพย์ ผู้ที่สำรวมทวารทั้งปวง ทำจิตเป็นสมาธิ เปล่งเสียงโอม ระลึกถึงพรหมัน ละร่างแล้ว ย่อมบรรลุบรมคติของพรหมัน ผู้เข้าถึงพรหมันย่อมไม่ต้องกลับมาเกิดอีก

9. **ราชวิทยาราชคุหยโยค** เจ้าแห่งวิทยาและเจ้าแห่งความลึกลับ มี 34 ข้อ

บทนี้กล่าวถึงพรหมันอีกว่า พระกฤษณะหรือพรหมันไม่ปรากฏรูปร่าง ห่อหุ้มโลกทั้งปวงไว้ สัตว์ทั้งหลายดำรงอยู่ในพรหมัน แต่พรหมันหาได้ตั้งอยู่ในสัตว์ทั้งหลายไม่ ในเวลาสิ้นกัป สัตว์ทั้งหลายย่อมเข้าถึงประกฤติของพรหมัน ในกาลเป็นเบื้องต้นกัป พรหมันสำแดงสัตว์เหล่านั้นให้ปรากฏขึ้นอีกโดยการบังคับประกฤติให้ปรากฏสัตว์เหล่านั้นขึ้นมา ข้อความตอนนี้แสดงถึงการเกิดและการดับของโลกรวมทั้งชะตากำหนดตามยุคที่หมุนเวียนเป็นวัฏจักร

ผู้เขลาเมื่อไม่รู้จักภาวะแห่งพรหมัน ย่อมดูแคลนต่อพรหมันที่อาศัยร่างกายมนุษย์ พรหมันเป็นทั้งอมฤตและมฤตยู เป็นทั้งสัต (being) และอสัต (non-being) เมื่อไม่รู้จักพรหมัน บูชาเทพองค์อื่น เท่ากับเป็นผู้ยังหวังผล ย่อมเข้าไม่ถึงพรหมัน ผู้บูชาพรหมันย่อมเข้าถึงพรหมัน ผู้ถวายดอกไม้ ผลไม้ และน้ำแก่พรหมันด้วยภักดี พรหมันย่อมได้รับสิ่งนั้น สตรี แพศย์ (ไวศยะ) และศูทร อาศัยพรหมันอย่างมั่นคงย่อมบรรลุบรมคติได้ ไม่จำต้องกล่าวถึงพราหมณ์ผู้มีบุญและราชฤาษีผู้ภักดี ข้อความตอนนี้แสดงให้เห็นพรหมันในฐานะเป็นวัตถุแห่งการบูชาด้วยความภักดีซึ่งจะทำให้บรรลุโมกษะคือเข้าถึงพรหมันได้ และยังแสดงให้เห็นด้วยว่าสตรี แพศย์ และศูทรมีฐานะต่ำกว่าพราหมณ์และกษัตริย์

10. วิภูติโยค พรหมันมีอยู่ทั่วไป มี 42 ข้อ

บทนี้กล่าวถึงพรหมันอีกว่า พระกฤษณะหรือพรหมันเป็นที่มาของเทพดาและมหาฤาษีทั้งหลาย ภาวะต่าง ๆ มีพุทธิ ญาณ ฯลฯ สุข ทุกข์ ภพ และอภาวะ ล้วนมาจากพรหมัน ผู้ใดรู้วิภูติโยค (ทิพยศักดิ์อันแพร่อยู่ทั่วไป) ของพระองค์โดยถ่องแท้ ผู้นั้นชื่อว่าประกอบด้วยโยคะอันไม่หวั่นไหว วิภูติที่สำคัญก็มี อาทิเช่น เป็นอาตมันอาศัยอยู่ในสรรพสัตว์ เป็นเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของสัตว์ทั้งหลาย เป็นวิษณุในบรรดาสิ่งสุกสว่าง เป็นสามเวทในบรรดาพระเวท เป็นพระอินทร์ในบรรดาเทพดา ข้อความเหล่านี้แสดงว่าพรหมันจะปรากฏในสิ่งที่เป็นสิ่งสูงสุดในสิ่งต่าง ๆ แต่ละประเภท ซึ่งอาจดูขัดกับที่ว่าพรหมันมีอยู่ในสรรพสิ่งเพราะดูจะมีอยู่เฉพาะที่สิ่งที่สุดยอดของแต่ละประเภทเท่านั้นไม่มีอยู่ในสิ่งอื่นในประเภทเดียวกัน แต่อาจมองได้ว่าเป็นวิธียกย่องพรหมันอย่างหนึ่งในลักษณะเหมือนการอวตารลงมาเป็นพระกฤษณะหรือพระนารายณ์ไม่ใช่ลงมาเป็นทุกสิ่ง เป็นการ “มีอยู่” ในบางสิ่งในลักษณะพิเศษอีกแบบหนึ่งต่างจากการมีอยู่ในสรรพสิ่ง การมีอยู่ของพรหมันในสิ่งต่าง ๆ จึงอาจมีหลายชนิดได้ ซึ่งลักษณะที่ดูแปลกและอาจขัดกันเหล่านี้เป็นเรื่องที่ปราชญ์ฮินดูจะอ้างเสมอว่าเหนือตรรกะไม่อาจเข้าใจได้ด้วยเหตุผลต้องใช้ประสบการณ์ตรงเท่านั้นในการพิสูจน์

11. วิศวรูปทรรศนโยค การเห็นรูปทิพย์ของพรหมัน มี 55 ข้อ

พระกฤษณะได้แสดงรูปทิพย์ให้อรชุนเห็น โดยรูปที่แสดงนั้นมีทั้งรูปที่เป็นตัวของพระองค์เองซึ่งมีลักษณะวิจิตรพิสดาร เช่น มีหลายพักตร์ และรูปที่เป็นที่รวมของสรรพสิ่งคือมีรูปของเทพและสัตว์ต่าง ๆ อยู่ในรูปนั้นด้วย และกล่าวว่า ผู้ที่จะเห็นพระองค์ได้ก็ด้วยภักดี ทำกรรมโดยมีพระองค์เป็นที่หมาย ไม่เป็นศัตรูต่อสัตว์ทั้งปวง ไม่ใช่จะเห็นได้ด้วยตบะ ทาน และยัญพิธี

เนื้อหาของบทนี้แสดงพรหมันในลักษณะเป็นสิ่งที่มีรูปซึ่งอาจดูแปลกว่าเป็นไปได้อย่างไรที่สิ่งซึ่งมีอยู่ทุกหนแห่งอย่างพรหมันจะมีรูปที่มีความจำกัดได้ แต่ถ้ามองว่าข้อความตอนนี้เป็นภาษาสัญลักษณ์ที่ต้องการแสดงว่า พรหมันเป็นที่อยู่ของสรรพสิ่ง ก็จะไม่แปลก ซึ่งการตีความเช่นนี้ก็มีความเป็นไปได้ เพราะข้อความที่บอกว่ารูปของสรรพสิ่งปรากฏอยู่ในรูปของพรหมันแสดงนัยนี้ได้ค่อนข้างชัด หากไม่ตีความเช่นนี้ ก็จะมีปัญหาว่า การ

"เห็น" พรหมันในลักษณะนี้ต่างจากการ "เห็น" พรหมันของผู้เข้าถึงพรหมันคือผู้บรรลุโมกษะอย่างไร การเห็นรูปเช่นนี้ ดูไม่ต่างจากการที่เราเห็นรูปทั่วไปเท่าไรนัก การเห็นเช่นนี้ไม่น่าจะทำให้คนหลุดพ้นได้ ซึ่งถ้าเห็นเช่นนี้แล้วหลุดพ้นได้ ก็แสดงว่าภักติโยคะอย่างเดียวทำให้คนหลุดพ้นเข้าถึงความจริงแท้ได้โดยไม่ต้องโยคะอีกสองอย่าง นอกจากนั้น คำสอนที่ว่าผู้ที่จะเห็นพรหมันได้ต้องอาศัยความภักดีไม่ใช่อาศัยตบะ ทาน และยัญญพิธี ก็แสดงทัศนะสำคัญของฮินดูที่ลดความสำคัญของตบะ ทาน และยัญพิธี ซึ่งเป็นสิ่งที่เคยได้รับความสำคัญอย่างมากในยุคก่อนหน้าอุปนิษัท

12. ภักติโยคะ หลักภักดี มี 20 ข้อ

บทนี้กล่าวถึงความสำคัญของความภักดีว่า ผู้ที่ภักดี ดำรงใจไว้ในพระกฤษณะ คบหาพระองค์ด้วยศรัทธาอันยิ่ง ยินดีช่วยสัตว์ทุกชนิด คุมอินทรีย์ไว้ได้ มีความรู้ทุกสิ่งว่ามีสภาพเสมอกัน ผู้นั้นเป็นโยคีที่สุด ย่อมถึงพระองค์โดยแท้

เนื้อหาของบทนี้เน้นความสำคัญของภักติโยคะ แต่เป็นภักติโยคะที่ประกอบด้วยโยคะอีกสองอย่าง เพราะการคุมอินทรีย์ไว้ได้ และการมีความรู้ทุกสิ่งว่ามีสภาพเสมอกันเป็นลักษณะของกรรมโยคะและชญาณโยคะนั่นเอง ดังนั้น คีตาจึงเสนอโยคะทั้งสามในลักษณะที่เป็นบูรณาการของกันและกันแยกขาดจากกันไม่ได้

13. เกษตรเกษตรชญวิภาคโยค การจำแนกร่างกายและผู้รู้ร่างกาย มี 35 ข้อ

บทนี้กล่าวถึงความรู้แจ้งความจริงเกี่ยวกับอาตมันในตัวมนุษย์ว่า ร่างกายเรียกว่า "เกษตร" ผู้รู้ร่างกายเรียกว่า "เกษตรชญะ" ความรู้จักเกษตรและเกษตรชญะเป็น "ชญาณ" และ "เชญยะ" คือสิ่งที่ควรรู้ ซึ่งเมื่อรู้แล้วจะได้รับอมฤตคือพรหม พรหมห่อหุ้มสิ่งทั้งหมดไว้ ไม่มีเบื้องต้น จะเรียกว่า "สัต" ก็ไม่ได้ จะเรียกว่าเป็น "อสัต" ก็ไม่ได้ บางคนเห็นอาตมันในตนด้วยฌาน บางคนเห็นด้วยตน (จิต) บางคนเห็นด้วยสางขยโยค บางคนเห็นด้วยกรรมโยค บางคนได้ยินจากผู้อื่นแล้วมีความภักดี ย่อมข้ามพ้นมฤตยูได้บ้าง และกล่าวถึงพรหมันในฐานะปรมาตมันไว้ว่า ปรมาตมันชื่อว่า "ไม่เสื่อมเสีย" เพราะไม่มีเบื้องต้น แม้ตั้งอยู่ในร่างกาย ย่อมไม่ทำอะไรและไม่ติดในอะไรเลย เหมือนอวกาศมีทั่วไปแต่ไม่ติดอยู่กับอะไร

เนื้อหาของบทนี้ชี้ให้เห็นว่า การจะเข้าใจตัวมนุษย์อย่างถูกต้องคือต้องเข้าใจหรือ "เห็น" อาตมันในร่างของตน และจะเห็นได้ก็ด้วยชญาณโยคะ กรรมโยคะ และภักติโยคะ และปรมาตมันที่ว่ามีอยู่ทั่วไปโดยไม่ติดอยู่กับอะไรนี้ผู้เขียนเห็นว่ายังอาจเปรียบได้กับ "ธรรมชาติ" ที่ "มี" อยู่ทั่วไป เพราะทุกอย่างเป็นธรรมชาติหมด

14. คุณตรัยวิภาคโยค การจำแนกคุณสามอย่าง มี 27 ข้อ

บทนี้กล่าวถึงความเป็นมาของโลกโดยเน้นความสัมพันธ์กับคุณของประกฤติสามอย่าง พระกฤษณะสอนว่า มหาพรหม (แสง มนวิทูร อธิบายว่าหมายถึงสคุณพรหม ราธกฤษณันเห็นว่าหมายถึงประกฤติ) เป็นโยนี

คือที่เกิดซึ่งเป็นที่ที่พระกฤษณะหยอดเชื้อแล้วทำให้เกิดสรรพสัตว์ พระองค์เป็นบิดาผู้ประทานพืชให้ มหาพรหมจึงเป็นโยนีของรูปทั้งหลาย

คุณคือสัตวะ รชะ และตมะ เกิดจากประกฤติ ติดเนื่องอยู่กับวิญญาณอันไม่เสื่อมสูญในร่างกาย สัตวะติดเนื่องด้วยการระคนความสุขและญาณ รชะเกิดจากความใคร่ในสิ่งที่ยังไม่ได้และยินดีในสิ่งที่ได้แล้ว ผูกพันวิญญาณด้วยการระคนกรรม ส่วนตมะเกิดจากความไม่รู้ ติดเนื่องวิญญาณด้วยความประมาท เกียจคร้าน และการหลับ

สัตวะทำให้ติดความสุข รชะทำให้ติดในกรรม ตมะทำให้ติดเนื่องในความประมาท

ญาณเกิดจากสัตวะ โลภเกิดจากรชะ ความประมาท โมหะ และอัญญาณเกิดจากตมะ

บุคคลก้าวล่วงคุณทั้ง 3 ซึ่งเกิดจากร่างกายเหล่านี้เสีย ย่อมพ้นจากการเกิด แก่ เจ็บ ตาย และทุกข์ และได้รับอมฤต (ความเป็นอมตะ) ผู้ใดคบพระกฤษณะด้วยภักดีโยคะ ผู้นั้นล่วงพ้นคุณเหล่านี้ ย่อมกลายเป็นพรหมไป

บทนี้แสดงให้เห็นโทษของการมีร่างกายว่าเป็นแหล่งที่มาของคุณทั้ง 3 ที่ทำให้ติดในสิ่งต่าง ๆ จึงอาจกล่าวอีกอย่างหนึ่งได้ว่า ร่างกายของมนุษย์กลายเป็นที่มาของกิเลส แต่คุณทั้ง 3 ก็มาจากประกฤติของพรหมัน แสดงว่าพรหมันก็มีกิเลสด้วยหรือไร ซึ่งคำตอบก็น่าจะเป็นไม่ใช่ ถ้าเป็นเช่นนั้นก็แสดงว่าคุณเหล่านี้มีเฉพาะในประกฤติไม่มีในพรหมัน ซึ่งอาจดูแปลกหรือเข้าใจได้ยาก เพราะประกฤติเป็นของพรหมัน ในเมื่อประกฤติมีคุณเหล่านี้ พรหมันก็น่าจะมีด้วย ทางออกสำหรับปัญหานี้อาจเป็นว่า คุณของประกฤติหรือคุณเกิดจากประกฤติไม่ได้แสดงว่าประกฤติมีคุณเหล่านี้อยู่ประจำแต่หมายความว่า เมื่อประกฤติทำให้เกิดร่างกายขึ้นมาแล้ว คุณจึงเกิดขึ้นในร่างกายของมนุษย์ ไม่ใช่เกิดหรือมีอยู่ "ใน" ประกฤติ อย่างไรก็ตาม ทางออกนี้ก็อาจมีปัญหาถามได้อีกว่า แล้วคุณเกิดในร่างกายของมนุษย์ได้อย่างไรหากมิใช่มาจากประกฤติ คำตอบสำหรับคำถามก็คงเป็นว่า มันเป็น "ธรรมชาติ" ของร่างกายมนุษย์ที่จะต้องเป็นเช่นนั้น ซึ่งยังอาจไม่ใช่คำตอบที่น่าพอใจนัก คงต้องหาคำตอบหรือคำอธิบายที่ดีกว่านี้กันต่อไป

15. **ปุรุโษตตมโยค** บุรุษผู้ประเสริฐ มี 20 ข้อ

บทนี้พูดเกี่ยวกับพรหมันว่า ผู้ไม่หลง ปราศจากโมหะและมานะ ชนะโทษะ มีสมาธิในอาตมันเป็นนิจ มีกามหยุดสนิท พ้นจากสุขและทุกข์ ย่อมบรรลุพรหมัน พระโยคีที่พยายามอยู่ ย่อมเห็นพรหมัน

ในโลกนี้มีบุรุษอยู่ 2 ประเภทคือ "กษระ" อันได้แก่ ภูติหรือสัตว์ทั้งหลายซึ่งเป็นสิ่งที่เสื่อมเสียได้ และอักษระอันได้แก่ สิ่งที่มั่นคง แต่ยังมีอีกบุรุษหนึ่งคือ "ปรมาตมะ" เรียกว่า "ปุรุโษตตมะ" เพราะประเสริฐกว่ากษระและอักษระ ในข้อความท้ายนี้อาจดูน่าสนเท่ห์ว่า ปรมาตมะหรือปรมาตมันเป็นคนละอย่างกับอักษระที่เคยบอกว่าเป็นอันเดียวกับพรหมันหรืออย่างไร ซึ่งถ้าใช่ก็จะมีปัญหาว่าแล้วปรมาตมันเป็นอันเดียวกับพรหมันได้อย่างไร ในเรื่องนี้ ราธกฤษณันอธิบายว่า อักษระหมายถึงวิญญาณที่อยู่ในร่างมนุษย์แต่ละคน ส่วนปรมาตมะที่

เรียกว่าปุรุโษตตมะนั้นหมายถึงพระอิศวรหรือผู้เป็นใหญ่แห่งเอกภพที่มีอยู่ในใจของสรรพสิ่ง (Radhakrishnan 1971, 332) ตามการตีความนี้ ปัญหานี้ก็พอจะนับได้ว่าได้รับการคลี่คลายไป เพราะถ้าอักษระหมายถึงอาตมันในร่างกายแต่ละคน ก็พอจะกล่าวได้ว่าต่ำกว่าพรหมันซึ่งเป็นที่รวมของทุกอาตมัน

16. ไทวาสุรสมบัทวิภาคโยค การจำแนกทิพสมบัติแลอสุรสมบัติ มี 24 ข้อ

บทนี้กล่าวถึงคุณสมบัติของผู้ที่อาจเรียกได้ว่าเป็นเทพหรืออสูรไว้ว่า ในโลกนี้มีสัตว์อยู่ 2 ประเภทเท่านั้น โดยดูได้จาก(คุณ)สมบัติที่ต่างกัน ความไม่กลัว ความบริสุทธิ์แห่งใจ การปฏิบัติตามหลักรู้ การทำทาน การทำพิธีบูชา การบำเพ็ญตบะ ความซื่อสัตย์ เป็นต้น เป็น (คุณ)สมบัติของผู้เกิดในเทพนิกาย ส่วนความโกรธ ความกระด้าง การพูดหยาบคาย ความไม่รู้ เป็นต้น เป็น (คุณ)สมบัติของผู้เกิดในอสุรนิกาย สมบัติของเทพนิกายเป็นไปเพื่อโมกษะ ส่วนสมบัติของอสุรนิกายเป็นไปเพื่อการถูกจองจำในวัฏสงสาร พวกอสุรนิกายเกิดมาเพื่อเสพกาม มีปัญญาน้อย พยายามสะสมทรัพย์โดยวิธีไม่ชอบเพื่อบริโภคกาม และกล่าวในตอนท้ายอีกว่า ผู้ใดเลิกพิธีอันมีอยู่ในคัมภีร์ ประกอบด้วยกาม ผู้นั้นย่อมไม่ได้ความสำเร็จ คัมภีร์เป็นเกณฑ์สำหรับกิจที่ควรทำและไม่ควรทำ

เนื้อหาของบทนี้จึงเป็นการเปรียบเทียบมนุษย์กับเทพและอสูร คนดีก็คือเทพ คนเลวก็คืออสูร ผู้ที่เป็นอสูรก็จะไม่อาจเข้าถึงพรหมัน และในตอนท้ายก็ให้ความสำคัญแก่พิธีกรรมและคัมภีร์ การกระทำที่ควรหรือไม่ควรตัดสินได้โดยใช้คัมภีร์เป็นเกณฑ์ ซึ่งตรงนี้อาจมีความต่างจากคำสอนในเกสปุตตสูตรหรือที่รู้จักกันในนามกาลามสูตรของพุทธศาสนา เพราะในกาลามสูตรพระพุทธเจ้าสอนว่าอย่าเชื่อตำราหรือคัมภีร์ แต่ความต่างนี้อาจมีไม่มากนัก เพราะคำสอนนี้ไม่ได้หมายความว่าห้ามเชื่อคัมภีร์เลย เพียงแต่ให้พิจารณาให้ดีเสียก่อนอย่ารีบเชื่อ และพระพุทธเจ้าเองก็ทรงสอนให้พุทธบริษัทใช้คำสอนในพระไตรปิฎกเป็นเกณฑ์ในการตัดสินเรื่องเกี่ยวกับพระธรรมวินัย และตรัสว่าธรรมวินัยที่พระองค์ตรัสไว้ (ซึ่งต่อมาจารึกไว้ในคัมภีร์กลายเป็นพระไตรปิฎกในปัจจุบัน) เป็นศาสดาแทนพระองค์หลังจากทรงปรินิพพานไปแล้ว จุดต่างที่สำคัญในเรื่องนี้คงอยู่ที่ว่าพระพุทธศาสนาสอนไม่ให้ใช้แต่ "ศรัทธา" แต่ต้องใช้ "ปัญญา" ด้วย ในขณะที่คีตาอาจเน้นศรัทธามากกว่าสำหรับเรื่องการเชื่อฟังคำสอนในคัมภีร์นี้

17. ศรัทธาตรัยวิภาคโยค การจำแนกศรัทธาสามอย่าง มี 28 ข้อ

บทนี้พูดเกี่ยวกับศรัทธาไว้ว่า ศรัทธา 3 อย่างย่อมมีแก่ผู้ติดอยู่ในร่างกาย (ผู้ยังไม่เห็นแจ้ง) คือศรัทธาอันประกอบด้วยสัตวะ ศรัทธาอันประกอบด้วยรชะ และศรัทธาอันประกอบด้วยตมะ ผู้มีศรัทธาอันประกอบด้วยสัตวะย่อมบูชาเทพเจ้า ผู้มีศรัทธาประกอบด้วยรชะ ย่อมบูชายักษ์และรากษส ผู้มีศรัทธาอันประกอบด้วยตมะ ย่อมบูชาฝูงเปรตและภูตผีทั้งหลาย ผู้มีศรัทธาแต่ละชนิดจะชอบอาหารต่างกัน และทำพิธีบูชาด้วยเป้าหมายที่ต่างกัน นอกจากนั้น มีการกล่าวถึงตบะที่จำแนกตามคุณ 3 และทวาร 3 รวมทั้งทานที่ประกอบด้วยคุณ 3 เหล่านี้ ในตอนท้าย มีการเน้นความสำคัญของศรัทธาว่า การบูชา การให้ทาน การบำเพ็ญตบะ และกิจการอื่น ๆ ซึ่งทำโดยไม่มี

ศรัทธา เรียกว่า “อสัต” เป็นสิ่งที่ไม่มีประโยชน์ในโลกนี้และโลกหน้าเลย

บทนี้เน้นความสำคัญของศรัทธาซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของภักติโยคะ ซึ่งความสำคัญของศรัทธานี้มีอยู่ในทุกศาสนาแม้แต่ในพุทธศาสนาก็ขาดศรัทธาไม่ได้ดังจะเห็นได้จากความจำเป็นของการที่พุทธศาสนิกชนต้องมีตถาคตโพธิศรัทธาและกัมมัสกตาศรัทธา เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ศรัทธาในศาสนาเทวนิยมอย่างฮินดูย่อมมีบทบาทและความสำคัญมากกว่าศรัทธาในศาสนาอเทวนิยมอย่างพุทธศาสนาเพราะศาสนาเทวนิยมให้ความสำคัญแก่เรื่องพระเป็นเจ้าที่เป็นเรื่องที่ต้องใช้ศรัทธาในการเชื่อเป็นสำคัญ

18. **โมกษสันยาสโยค** การสละซึ่งเป็นปฏิปทาแห่งโมกษะ มี 78 ข้อ

บทนี้กล่าวถึงการสละกรรมซึ่งเป็นวิธีเข้าถึงโมกษะว่า สันยาสคือการละกรรมที่เกิดจากกาม เป็นการเสียสละผลแห่งสรรพกาม แต่กรรมคือยัญ ทาน ตบะ เป็นสิ่งที่ไม่ควรสละ มันเป็นสิ่งที่ควรทำ เพราะเป็นเครื่องชำระให้บริสุทธิ์ของผู้รู้ แต่ก็ควรทำโดยไม่ติดอยู่และโดยไม่หวังผล กรรมที่คนทำเป็นนิจเพราะคิดว่าเป็นหน้าที่โดยตรงโดยสละความยึดติดและความหวังผล เป็นการสละชนิดที่ประกอบด้วยสัตวะ ผลแห่งกรรมมี 3 อย่าง คือ ไม่ดีล้วน ๆ ดีล้วน ๆ และระคนกันทั้งสองอย่าง ย่อมเผล็ดผลแก่ผู้ไม่สละเมื่อละโลกไปแล้ว แต่จะไม่เผล็ดผลแก่สันยาสี (ผู้สละ) เลย ข้อความช่วงนี้จะเห็นว่าสนับสนุนเนื้อหาในบทก่อน ๆ โดยเฉพาะบทที่ 5 นั่นคือ การสละกรรมโดยไม่ทำอะไรเลยเป็นไปไม่ได้ การสละที่ถูกจึงต้องทำพร้อมกับการทำกรรมโดยไม่หวังผลตามหลักกรรมโยคะ

เนื้อหาสำคัญของบทนี้ยังมีอีกในข้อ 17 ที่กล่าวว่า ผู้ไม่มีอหังการ และมีปัญญาไม่ติดใน อะไร ๆ แม้จะฆ่าประชาโลกนี้เสีย ก็ชื่อว่าไม่ได้ฆ่าใคร และไม่มีใครฆ่าเขา ซึ่งชวนให้เข้าใจว่าผู้รู้จริงเห็นแจ้งแล้วทำอะไรก็ไม่บาป ราธกฤษณันอธิบายว่า ผู้หลุดพ้นแล้วทำงานในฐานะเป็นเครื่องมือของวิญญาณเอกภพและเพื่อธำรงไว้ซึ่งระเบียบของจักรวาล เขาทำสิ่งที่น่ากลัวโดยไม่มีเป้าหมายเพื่อตัวเอง แต่เพราะมันเป็นหน้าที่ที่ได้รับการกำหนดมา สิ่งสำคัญจึงไม่ใช่งานที่ทำแต่เป็นจิตวิญญาณที่ใช้ทำ ราธกฤษณันเห็นว่า ข้อความนี้ไม่ได้หมายความว่า เราสามารถทำอาชญากรรมโดยไม่ต้องรับโทษ ผู้ที่มีชีวิตอยู่ด้วยความสำนึกทางจิตวิญญาณที่ยิ่งใหญ่ย่อมไม่รู้สึกจำเป็นต้องทำสิ่งที่ผิด กิจกรรมที่ชั่วเกิดจากอวิชชาและความสำนึกในการแบ่งแยก แต่จากความสำนึกถึงความเป็นหนึ่งเดียวกับตัวตนอันสูงสุดจะเกิดแต่ความดีเท่านั้น (Radhakrishnan 1971, 357) อย่างไรก็ตามคำอธิบายของราธกฤษณันดูยังไม่น่าพอใจนัก เพราะในตอนแรกที่ว่าทำตามหน้าที่เพื่อรักษาระเบียบของจักรวาลก็มีปัญหาว่ารู้ได้อย่างไรว่าเป็น “หน้าที่” ที่ต้องทำความผิดเช่นนั้น ไม่ใช่อย่างอื่น เพราะในภาคปฏิบัติมีความซับซ้อนคลุมเครือจนยากจะบอกได้ว่าควรทำอย่างไรกันแน่ และในตอนหลังที่บอกว่าผู้รู้แจ้งจะไม่รู้สึกจำเป็นต้องทำชั่วก็ดูคลุมเครือและขัดแย้งกับคำอธิบายตอนแรก เพราะตอนแรกกล่าวว่าการฆ่าเป็นหน้าที่ที่ต้องทำแต่ตอนหลังบอกว่าไม่รู้สึกจำเป็นต้องทำชั่ว คำอธิบายที่ผู้เขียนเห็นว่าอาจชัดกว่านี้ก็คือ ผู้ทำตามหน้าที่ทำโดยไม่รู้สึกว่ามันเป็นบาปคือทำโดยรู้สึกว่ามันไม่ใช่การฆ่า ซึ่งตามการตีความนี้ เจตนาหรือความรู้สึกจะเป็นตัวตัดสินว่าการฆ่านั้นเป็นการฆ่าหรือไม่ สำหรับผู้รู้แจ้งแล้ว การฆ่าอาจเป็นไปไม่ได้เพราะอาตมันฆ่าไม่ตาย คล้ายกับที่ศังกราจารย์อธิบายเรื่อง

นี้ว่า ถึงแม้มองจากแง่มุมทางโลกเขาจะฆ่าจริง แต่ในความจริงเขาไม่ได้ฆ่า (Radhakrishnan 1971, 357) แต่คำอธิบายนี้ยังมีปัญหาที่ถามได้อีกว่า ทำไมเจตนาหรือความคิดจึงทำให้การฆ่าไม่เป็นการฆ่าได้ เพราะถ้าเป็นเช่นนั้นจริง ก็แสดงว่าการกระทำไม่มีความเป็นจริงในตัวเองหรือไม่มีความดีชั่วที่เป็นปรวิสัย (objective) คนที่ไม่รู้จริงฆ่าคนจะเท่ากับฆ่าจริง ๆ ในขณะที่คนที่รู้แจ้งทำกรรมเดียวกันแต่กลับไม่ได้ฆ่าใคร นอกจากนั้น ยังมีปัญหาว่าทำไมการทำหน้าที่จึงไม่มีความผิดเลยในเมื่อบางครั้งอาจมีหน้าที่ที่ขัดแย้งกันอย่างในกรณีของอรชุนนี้ซึ่งน่าจะเป็นกรรมที่ระคนทั้งดีและชั่วมากกว่าเพราะทำอย่างแต่เสียอีกอย่าง ปัญหาเหล่านี้คงต้องถกเถียงกันอีกยาวแน่นอน

ตอนท้ายมีการกล่าวถึงหน้าที่ของคนในวรรณะทั้ง 4 ว่า หน้าที่ของพราหมณ์ ได้แก่ การบังคับอินทรีย์ภายในและภายนอก การบำเพ็ญพรต ความเลื่อมใสในพระเวท เป็นต้น หน้าที่ของกษัตริย์คือความกล้าหาญการไม่ครั่นคร้ามในสงคราม การบริจาคทาน และความสามารถในการปกครอง หน้าที่ของแพศย์ (ไวศยะ) คือกสิกรรม โครักขกรรม (เลี้ยงวัว) และวาณิชยกรรม ส่วนหน้าที่ของศูทรคือการรับใช้ บุคคลทำกรรมที่เหมาะกับตัวเองคือทำตามหน้าที่ย่อมไม่ได้รับบาป ย่อมได้รับผลสำเร็จ ข้อความตอนนี้เป็นการตอกย้ำเรื่องวรรณะที่เปลี่ยนแปลงไม่ได้ การเปลี่ยนวรรณะเป็นไปได้ก็ด้วยการทำตามหน้าที่ดังว่ามานี้แล้วรอไปเกิดชาติหน้าจะได้เกิดในวรรณะที่ดีขึ้น

ประเด็นสำคัญและข้อสังเกต

จากเนื้อหาใน 18 บทที่กล่าวมา ผู้เขียนได้ให้ข้อสังเกตบางประการไว้บ้างแล้ว ในตอนสุดท้ายนี้จะขอนำประเด็นสำคัญมาสรุปอีกครั้งหนึ่งพร้อมทั้งตั้งข้อสังเกตบางประการเพิ่มเติมดังนี้

1. ชีวาตมัน หรืออาตมันในตัวมนุษย์ได้รับการพรรณนาว่าเป็นสิ่งที่ไม่มีใครฆ่าได้ (2.30) มีอยู่ตลอดเวลาและจักมีตลอดไป (2.12) เป็นสิ่งซึ่งแผ่ทั่วสกลจักรวาลจึงไม่พินาศ (2.17) เรียกว่าศรีริณ (จิตที่อาศัยร่าง) เป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ไม่พินาศ พิสูจน์ (รู้)ไม่ได้ เข้าอาศัยอยู่ในร่างกายที่มีที่สุด (2.18) เป็นสิ่งไม่เคยเกิด ไม่เคยตาย (2.20) ผู้ละกามที่มีในใจได้ ย่อมสันโดษภูมิใจในอาตมันด้วยตัวเอง เรียกว่า “สถิตปรัชญา” (2.55) ซึ่งการจะทำเช่นนี้ได้ต้องอาศัยการข่มอินทรีย์บังคับให้อยู่ในอำนาจ มีจิตตั้งอยู่ในสมาธิซึ่งถือว่าเป็นการเห็นพระวิษณุว่ายิ่งใหญ่สุด (2.61) การมีจิตตั้งมั่นจึงเกี่ยวพันการมีจิตเกี่ยวด้วยพรหมัน (2.66)

ปัญหาของแนวคิดเรื่องอาตมันจะโยงอยู่กับเรื่องพรหมัน เช่น ปัญหาว่าพรหมันซึ่งบริสุทธิ์สูงส่งไร้กามและกิเลสทำไม “แบ่ง” ตัวเองมาอยู่ในร่างมนุษย์ที่ทำให้เกิดมีกามและกิเลสได้ และทำไมสิ่งบริสุทธิ์ที่สูงส่งเช่นนั้นจึงกลับมาเสพกามและมีกิเลสได้ บางคนอาจตอบปัญหาแรกว่า การที่พรหมันแบ่งตัวเองมาเป็นชีวาตมันในร่างมนุษย์เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นโดยไม่ได้ตั้งใจมันเป็นของมันเอง คำตอบนี้ชวนให้คิดว่าพรหมันควบคุมอะไรไม่ได้หรือมีสติไม่สมบูรณ์ปล่อยให้ตัวเองแยกลงมาในร่างมนุษย์โดยไม่ได้ตั้งใจซึ่งเป็นการลดคุณค่าหรือคุณสมบัติของพรหมัน และถ้าการมาเกิดเป็นชีวาตมันเป็นเรื่องไม่ตั้งใจก็มีปัญหาว่า เมื่อชีวาตมันที่เห็นแจ้งแล้วกลับไปรวมกับพรหมันอะไรทำให้ชีวาตมันนั้นไม่ต้องลงมาเกิดอีก จะแน่ใจได้อย่างไรเพราะตอนแรกก็เป็นส่วนหนึ่งของพรหมันที่สมบูรณ์

ไม่มีกามและกิเลสอยู่แล้วยังถูก "ส่ง" ลงมาเกิดในร่างมนุษย์ทำให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสาระนี้เป็นเวลานาน เมื่อกลับเป็นไปพรหมันเหมือนเดิมก็เหมือนกับกลับไปเริ่มต้นใหม่ในสถานการณ์เดิมอีก มีอะไรต่างกันจึงทำให้ก่อนหน้าจะมาเกิดเป็นชีวาตมันกับหลังจากมาเกิดแล้วกลับไปเป็นพรหมันเหมือนเดิมต่างกัน คืออันแรกอาจมาเกิดในสังสาระได้แต่อันหลังไม่มาเกิดแล้วทั้งที่เป็นพรหมันเหมือนกัน

2. **พรหมัน** พรหมันในคัมภีร์ภควัทคีตาได้รับการบรรยายว่าเป็นอันเดียวกับพระวิษณุหรือพระกฤษณะที่เป็นอวตารของพระวิษณุ (10.21) ทำให้ได้รับการวิจารณ์ว่าคัมภีร์เล่มนี้เป็นของนิกายไวษณวะที่นับถือพระวิษณุ เพราะไม่ได้พูดถึงพระอิศวรของนิกายไศวะเลย แต่ราธกฤษณันอธิบายว่า ที่จริงเทพทั้ง 3 คือ พระพรหม พระอิศวร และพระวิษณุ เป็นพรหมันเหมือนกันหมด แต่เป็นการจำแนกตามหน้าที่หรือลักษณะ 3 อย่างซึ่งแยกขาดจากกันไม่ได้ คีตาถือว่าพรหมันคือพระวิษณุเพราะเน้นลักษณะของพระวิษณุเนื่องจากคีตาสนใจกระบวนการของการมาโปรดโลกให้พ้นบาป พระกฤษณะจึงเป็นตัวแทนของด้านที่เป็นพระวิษณุของพรหมัน (Radhakrishnan 1971, 26) คำอธิบายนี้ก็พอฟังได้ แต่แน่นอนว่ายังไม่อาจแก้ข้อสงสัยได้อย่างสิ้นเชิง เพราะการกล่าวถึงพระวิษณุของคีตาไม่ได้ต่างจากการที่คัมภีร์อื่นที่นับถือนิกายไศวะหรือนิกายไวษณวะพยายามยืนยันว่าพรหมันคือเทพเจ้าที่ตนนับถือ เช่น ศเวตาศวตระอุปนิษัทก็เน้นว่าพรหมันคือพระศิวะจนถือกันว่าเป็นคัมภีร์อุปนิษัทของนิกายไศวะ (Tambyah 1983, 215) ทัศนะที่เห็นว่าคีตาสนับสนุนนิกายไวษณวะที่นับถือพระวิษณุจึงยังมีน้ำหนักอยู่

คีตาพูดถึงพรหมันไว้มากมายในหลายบทโดยพยายามแสดงถึงลักษณะและความสำคัญของพรหมัน แต่ก็มีหลายข้อความที่ดูขัดกัน เช่น 9.4 กล่าวว่า*พรหมันไม่ปรากฏรูปร่าง ห่อหุ้มโลกไว้ สัตว์ทั้งหลายอยู่ในพรหมัน แต่พรหมันไม่ได้อยู่ในสัตว์ทั้งหลาย* ดูขัดกับ 3.15 ที่ว่า*พรหม (พรหมัน) มีอยู่ในสรรพสิ่ง* และขัดกับ 10.20 ที่ว่า *พรหมันเป็นอาตมันอยู่ในสรรพสัตว์* คำตอบที่ปลอดภัยที่สุดอาจเป็นว่า ข้อความเหล่านี้ไม่ขัดแย้งกัน เพราะพรหมันมีลักษณะพิเศษที่ทำอะไรได้หลายอย่างที่เหนือความเข้าใจของมนุษย์ แต่ก็อาจอธิบายให้ชัดขึ้นได้ว่าไม่ขัดกันเพราะ พรหมใน 3.15 หมายถึงประกฤติซึ่งเป็นที่มาของสรรพสิ่งไม่ใช่ตัวพรหมันเอง และพรหมันใน 10.20 ก็หมายถึงชีวาตมันที่เป็นส่วนหนึ่งของพรหมันไม่ใช่ตัวพรหมันทั้งหมด ดังนั้น ข้อความเหล่านี้จึงไม่ขัดกัน

ข้อความถัดมาที่ดูมีความขัดแย้งคือ ใน 9.19 *พรหมัน (พระกฤษณะ) เป็นทั้งสัตและอสัต* แต่ใน 13.13 *พรหมันจะเรียกว่าสัตก็ไม่ได้ จะเรียกว่าอสัตก็ไม่ได้* ปัญหานี้ดูจะแก้ไม่ยาก เพราะการบอกว่าเป็นทั้งสัตและอสัตไม่ขัดกับการบอกว่าเรียกว่า "สัต" ก็ไม่ได้ เรียกว่า "อสัต" ก็ไม่ได้ ด้วยว่าการที่เป็นทั้งสัตและอสัตพร้อมกันนี่เองที่ทำให้เราเรียกพรหมันเป็นสัตหรืออสัตอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้

อีกข้อความที่ดูขัดแย้งคือ 9.29 บอกว่า *ความเกลียดและความรักย่อมไม่มีแก่พรหมัน* แต่ 12.16 กลับบอกว่า *ผู้ใดไม่มุ่งต่ออะไร บริสุทธิ์ ขะมักเขม้น วางเฉย พ้นความกลับ สละการปรารภทุกสิ่ง ภักดีต่ออาตมา (พระกฤษณะ) ผู้นั้นเป็นที่รักของอาตมา* และ 12.17 ก็กล่าวในทำนองเดียวกันว่า *ผู้ใดไม่ยินดียินร้าย ไม่เศร้าโศก ไม่จำนง สละความดีและความไม่ดี มีภักดี ผู้นั้นเป็นที่รักของอาตมา* คำตอบสำหรับปัญหานี้อาจมีอยู่ 2 คำตอบคือ คำตอบแรก ได้แก่ ข้อความเหล่านี้ไม่ขัดกัน เพราะ 9.29 แสดงถึงการที่พรหมันไม่มีกิเลสคือไม่มีความรักและ

ความเกลียดอย่างที่คนทั่วไปมี ส่วน 12.16-17 แสดงว่าผู้ทำดีมีความภักดีย่อมได้รับความรักแบบ "เมตตา" เหมือนผู้ใหญ่เมตตาเอ็นดูเด็กไม่ใช่ความรักความเกลียดที่อาจทำให้เกิดอคติหรือทำให้ทำผิดและได้รับความทุกข์ได้ อีกคำตอบก็คือ พรหมันไม่มีความรักแล้ว แต่ผู้ที่ภักดีต่อพระองค์อาจ "เปรียบเทียบ" ได้ว่าเป็นผู้ที่พระองค์ "รัก" เหมือนเจ้านายรักลูกน้องที่ภักดีต่อตน ในการตีความแบบนี้ พรหมันไม่ได้รักจริง ๆ เป็นแค่การเปรียบเทียบเท่านั้น

ข้อความสุดท้ายที่ดูเหมือนจะมีปัญหาก็คือ 5.15 บอกว่า พระเป็นเจ้า (หรือ "วิภุหฺ" แปลตามศัพท์คือผู้มีอยู่ทั่วไป) ไม่รับบาปและบุญของใคร ๆ แต่ 5.29 กลับบอกว่า พรหมันเป็นผู้บริโภคยัญและตบะ เป็นพระเป็นเจ้าของโลกทั้งปวง ซึ่งดูเหมือนว่าพรหมัน "รับ" บุญคือการบำเพ็ญตบะและการบูชายัญ แต่เราอาจแก้ปัญหานี้ได้โดยการตีความว่า ที่ว่าไม่รับบุญและบาปของใคร ๆ หมายความว่า ใครทำบุญทำบาปก็รับบุญหรือบาปของตนไป ไม่ใช่คนอื่นมารับ พรหมันมารับแทนไม่ได้ เหมือนกับการทำผิดกฎหมาย ใครทำคนนั้นก็ต้องเป็นคนผิดและต้องได้รับการลงโทษ ส่วนที่ว่าพรหมันเป็นผู้บริโภคยัญและตบะหมายความว่า พรหมันเป็นเป้าหมายของการบูชายัญและการบำเพ็ญตบะจึงเป็นผู้ "รับ"หรือกล่าวเชิงเปรียบเทียบได้ว่า "บริโภค" ยัญและตบะนั้น

อย่างไรก็ตาม ปัญหาสำคัญของพรหมันก็ยังคงมีอยู่เหมือนปัญหาของพระเป็นเจ้าในศาสนาอื่น ๆ นั่นคือ เราไม่สามารถพิสูจน์ได้อย่างประจักษ์ชัดว่ามีพรหมันจริง และไม่สามารถยืนยันลักษณะที่แท้จริงของพรหมันได้ในกรณีที่พรหมันมีจริง และดังนั้น เราจึงไม่สามารถชี้ขาดได้ว่า พระเป็นเจ้าของศาสนาใดกันแน่ที่มีจริง

3. **โมกษะ** ความหลุดพ้นอันเป็นเป้าหมายของศาสนาฮินดูได้รับการกล่าวถึงบ่อยครั้งในคีตา แต่ดูเหมือนว่าสาระสำคัญจะอยู่ที่การพ้นจากการเกิดใหม่และการเข้าถึงภาวะที่หาทุกข์มิได้ (2.51) และการเป็นอันเดียวกับพรหมัน เพราะข้อความใน 5.25 กล่าวว่า *ผู้สิ้นบาปสิ้นสงสัย บังคับตนเองได้ ยินดีในการสงเคราะห์สัตว์ทั้งปวง ย่อมได้รับนิพพานอันเป็นพรหม* ซึ่งการจะหลุดพ้นได้ก็ด้วยการเห็นแจ้งความจริงที่ว่าอาตมันมีในทุกสิ่ง ทุกสิ่งมีในอาตมัน (6.29) การหลุดพ้นหรือนิพพานในคีตาจึงมีส่วนคล้ายกับนิพพานของพุทธศาสนาในหลายแง่มุม เพราะผู้บรรลุนิพพานตามคำสอนของพุทธศาสนาต้องเป็นผู้สิ้นบาปและไม่มีการเกิดใหม่อีกเหมือนกัน ต่างแต่ไม่มีเรื่องอาตมันหรือพรหมันเท่านั้น

ปัญหาของโมกษะส่วนหนึ่งคือปัญหาเดียวกับปัญหาของพรหมันกับอาตมัน เพราะโมกษะคือการกลับไปเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับพรหมันซึ่งมีปัญหาว่าไม่มีเหตุผลว่าเมื่อแต่เดิมเป็นพรหมันอยู่แล้วทำไมต้องลงมาเกิดในร่างคน และไม่มีเครื่องค้ำประกันว่าเมื่อกลับเป็นพรหมันเหมือนเดิมแล้วจะไม่กลับมาเกิดอีก กล่าวอีกอย่างก็คือเราจะแน่ใจได้อย่างไรว่า โมกษะที่เราบรรลุนี้จะทำให้เราไม่ต้องลงมาเกิดอีกเพราะแต่เดิมเราที่เป็นส่วนหนึ่งของพรหมันอยู่แล้วยังต้องมาเกิดในสังสาระนี้ เมื่อกลับไปสู่สภาวะเดิมไม่เท่ากับเริ่มต้นกระบวนการเดิมซ้ำอีกหรือ

ปัญหาอีกประการหนึ่งของโมกษะคือ คีตาบอกว่าการบรรลุโมกษะคือการละความอยากและโกรธ (5.28) แต่จะเป็นไปได้อย่างไรถ้ายังต้องมีใจผูกพันอยู่กับพรหมัน (เช่น ใน 6.14) ซึ่งแสดงว่ายังต้องมีความยึดติดและความอยากบางอย่างอยู่ ซึ่งทางออกคงต้องเป็นว่าความอยากและความยึดติดนี้ไม่ทำให้ติดอยู่ในร่างกายนี้และสามารถทำให้เข้าถึงพรหมันได้

นอกจากนั้น 2.71 กล่าวว่า *ผู้ใดละกามทั้งปวงเสียได้ ไม่มีความปรารถนาต่อสิ่งใด ๆ ไม่มีมมังการ (ความรู้สึกว่าของเรา) อหังการ (ความรู้สึกว่าเป็นเรา) ผู้นั้น ย่อมเที่ยงที่จะถึงศานติ* ซึ่งแสดงว่า ต้องละความรู้สึก "ตัวกู" "ของกู" อย่างที่ท่านพุทธทาสสอน แต่ดูขัดแย้งกับเรื่องอาตมันของฮินดูที่สอนว่าต้องมีใจอยู่ที่พรหมันหรืออาตมันที่เป็น "ฉัน" ที่แท้จริงของเรา ทางออกคงเป็นว่า อหังการและมมังการในที่นี้หมายถึง ความรู้สึกเห็นแก่ตัว ยึดติดตัวเองเป็นศูนย์กลางไม่ใช่ความรู้สึกว่าตัวเองเป็นอาตมันหรือพรหมัน การละความรู้สึกแบบนี้จึงไม่ขัดกับการให้ใส่ใจกับความรู้สึกที่ว่าตนเองเป็นอาตมัน

4. **โยคะ** หรือมรรค อันได้แก่ หนทางหรือวิธีปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นที่ปรากฏในคีตามีครบทั้ง 3 อย่าง คือ กรรมโยคะ ชญาณโยคะ และภักติโยคะ โดยในช่วงต้นพูดถึง 2 โยคะแรก แต่ในช่วงกลางตั้งแต่บทที่ 9 เป็นต้นไป คีตาเน้นที่โยคะสุดท้าย จนมีการตีความเรื่องนี้ต่างกันไปว่าคีตาสรรเสริญหรือให้ความสำคัญแก่ภักติโยคะมากที่สุดใช่หรือไม่ แต่ดังได้อภิปรายมาแล้วว่าโดยสารัตถะของการปฏิบัติทั้ง 3 โยคะนี้แยกขาดจากกันไม่ได้ การที่คีตาให้ความสำคัญแก่ภักติโยคะจนดูเหมือนจะมากกว่าโยคะอื่นคงเป็นเพราะต้องการชี้ให้เห็นความสำคัญของความภักดีหรือศรัทธาในฐานะเป็น "จุดเริ่มต้น" ที่นำไปสู่การปฏิบัติโยคะอื่นจนบรรลุโมกษะได้ หากขาดจุดเริ่มต้นหรือแรงกระตุ้นสำคัญนี้เสียแล้ว โยคะอื่นก็ไร้ประโยชน์ คล้ายกับที่พุทธศาสนาให้ความสำคัญแก่ศรัทธาในฐานะเป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาปฏิบัติในขั้นสูงต่อไป

ดังนั้น เมื่อว่าโดยเนื้อหาของภักติโยคะแล้วจะเห็นว่าไม่ใช่ตัวการสุดท้ายในการตรัสรู้ความจริงจนบรรลุโมกษะ เพราะตัวตรัสรู้ซึ่งเป็นตัวการสุดท้ายของกระบวนการปฏิบัติเพื่อโมกษะคือชญาณหรือความรู้แจ้ง ความภักดีเป็นเพียงองค์ประกอบสำคัญส่วนหนึ่งในฐานะเป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการนี้เท่านั้น เพราะองค์ประกอบสำคัญของการปฏิบัติที่จะทำให้ตัดกามและกิเลสได้จริง ๆ จะไปอยู่ที่กรรมโยคะและชญาณโยคะมากกว่า การจะกล่าวว่าคีตายกย่องภักติโยคะเหนือโยคะอื่นจึงไม่ถูก เพียงแต่เน้นหรือกล่าวถึงมากกว่าเท่านั้น

สรุป

เท่าที่กล่าวมานี้เป็นการนำสาระสำคัญส่วนใหญ่ของคัมภีร์ภควัทคีตามาแสดงพร้อมกับเสนอข้อสังเกตหรือความคิดเห็นของผู้เขียน บทความนี้ไม่สามารถครอบคลุมสาระทุกอย่างในคีตาได้ และมีนักปราชญ์หลายท่านเขียนเกี่ยวกับคัมภีร์เล่มนี้ไว้ สำหรับผู้ต้องการทราบเนื้อหาที่ละเอียดกว่านี้ ก็ต้องศึกษาค้นคว้ากันต่อไป แต่เท่าที่กล่าวมานี้ก็พอมองเห็นได้ว่า คีตาให้สาระสำคัญของปรัชญาฮินดูแก่เราได้เป็นอย่างมาก แม้จะยังมีปัญหาที่ถกเถียงกันได้อยู่ไม่น้อย แต่คำสอนในคีตาจัดได้ว่าเป็นคำสอนที่มีประโยชน์ต่อมนุษย์และสังคม เพราะหากทุกคนทำตามคำสอนในคีตา โลกคงร่มเย็นเป็นสุขแน่นอน เพราะคีตาสอนให้ช่วยเหลือสัตว์ทั้งปวง และให้ละความอยากความเห็นแก่ตัวซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญของการกระทำผิดและความทุกข์ในปัจจุบัน นอกจากนั้น ก็มีคำสอนหลายอย่างคล้ายคำสอนในพุทธศาสนาเถรวาทซึ่งควรค่าแก่การศึกษาเปรียบเทียบต่อไป

หนังสืออ้างอิง

ภาษาไทย

แสง มนวิทูร, แปล. **ศรีมัทภควัทคีตา.** พระนคร : โรงพิมพ์อักษรเจริญทัศน์ (เฮ่งฮั่วฮง), พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพระนครสวรรค์วรพินิต, 2479.

ภาษาอังกฤษ

Katz, Ruth Cecily. **Arjuna in the Mahabharata : Where Krishna is, There is Victory.** Delhi : Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, 1990.

Muller, Max,ed. **The Sacred Books of the East : the Bhagavadgita with the Sanatsujatiya and the Anugita,** trans. by Telang, Kashinath Trimbak. Delhi : Motilal Banarsidass PVT. LTD., 1990.

Radhakrishnan, S. **The Bhagavadgita.** London : George Allen & Unwin Ltd., Tenth Impression, 1971.

Tambyah, T. Isaac. **A Comparative Study of Hinduism, Buddhism and Christianity.** Delhi : Indian Book Gallery, 1983.

Tigunait, Pandit Rajmani. **Seven Systems of Indian Philosophy.** Honesdale : the Himalayan International Institute of Yoga, 1983.